

1 GRAČIŠĆE, Pogled s pazinske ceste (sa sjeverozapada)

Radovan Ivančević

Model srednjovjekovnog Gračičća

Modeli gradova što ih kao attribute drže na rukama njihovi sveci zaštitnici na slikama i skulpturama katkad su samo najopćenitiji simboli (kao, na primjer, one dvije kule u rukama sv. Sofije zaštitnice Dvograda, na kamenom reljefu gotičke propovjedaonice u Kanfanaru),¹ ali mogu biti i savršeno realistične makete, kao što je slučaj s poznatim modelom Dubrovnika na pozlaćenom kipu sv. Vlaha,² što služi kao najvjerođostojniji izvor za dubrovačku arhitekturu prije »trešnje« 1667. godine.

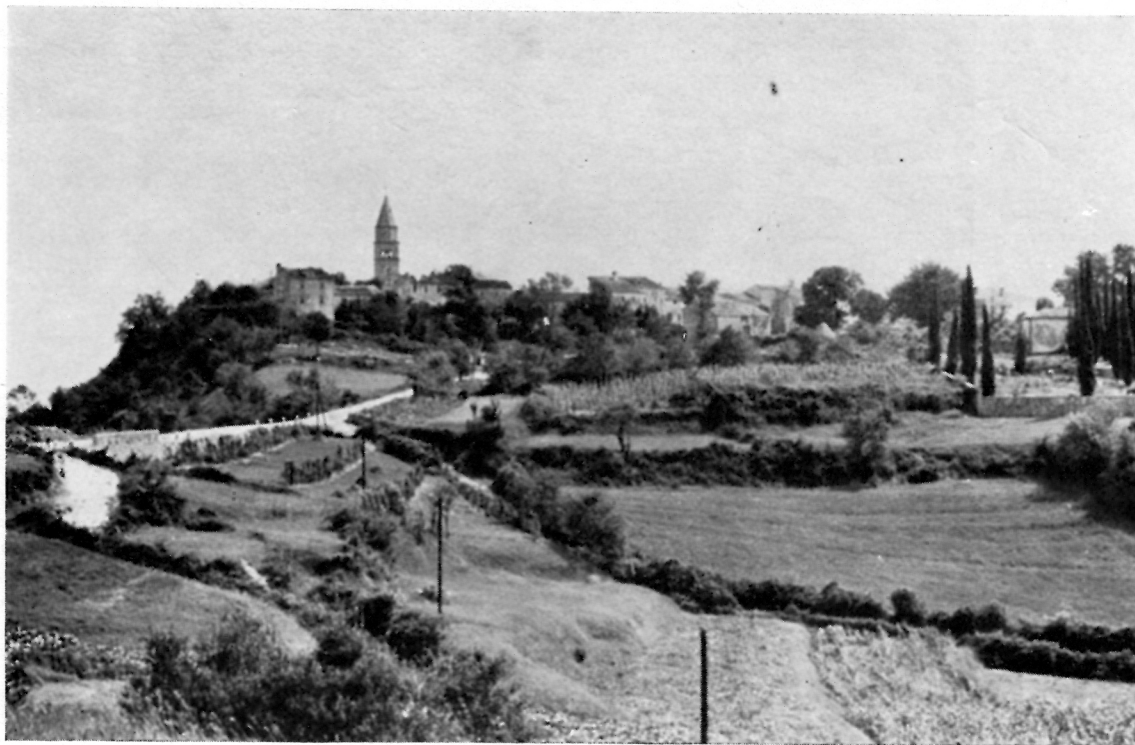
U tom drugom smislu zasluđu pažnju i model grada što se, također u funkciji svetačkog atributa, nalazi u lijevoj ruci drvenog kipa sv. Vida, patrona Gračičća, na oltaru crkve sv. Marije »na placu«.³ Po F. Steletu, oltar je kvalitetan rad sredineXVII st. s oznakama »talijanskih upliva«.⁴ Predimenzioniran za prostor u kojem se sada nalazi, oltar možda potječe iz stare župne crkve sv. Vida, na mjestu na kojem danas nalazimo baroknu crkvu iz XVIII st. Spomenuti model grada ima posebnu vrijednost historijskoumjetničkog »izvora« po tome što, po mojem mišljenju, sadrđu prilično vjeran prikaz te stare, srednjovjekovne župne crkve, prije barokne obnove dovršene 1765. godine.

¹ Propovjedaonica potječe iz crkve sv. Sofije u Dvogradu. Vidi reprodukciju uz članak V. Ekl, Ranogotička propovjedaonica u Kanfanaru. Bulletin JAZU, IX/3 1961. — Jednu takvu kulu-grad drži sv. Toma apostol, zaštitnik Pule, na jednom kapitulu XV st. u puljskoj katedrali.

² Reproduciran u boji na naslovnoj strani časopisa »Jugoslavija« god. 1951, br. 4.

³ Skladna arhitektura ove male crkve privlači već pola stoljeća pažnju učenjaka, a njena je važnost još više porasla nakon što je B. Fučiću uspješno pravilnom interpretacijom posvetnog natpisa iz 1425. godine utvrditi imena domaćeg donatora »fundatora Petra Beračića« i graditelja »Denta« (Gaudencija). Vidi: Bulletin JAZU, VIII/1 1960.

⁴ F. Stele, Umetnost v Primorju, Ljubljana 1960 (str. 118).

1 GRAČIŠĆE, Pogled s pazinske ceste (sa sjeverozapada)

Radovan Ivančević

Model srednjovjekovnog Gračičća

Modeli gradova što ih kao attribute drže na rukama njihovi sveci zaštitnici na slikama i skulpturama kad su samo najopćenitiji simboli (kao, na primjer, one dvije kule u rukama sv. Sofije zaštitnice Dvograda, na kamenom reljefu gotičke propovjedaonice u Kanfanaru),¹ ali mogu biti i savršeno realistične makete, kao što je slučaj s poznatim modelom Dubrovnika na pozlaćenom kipu sv. Vlaha,² što služi kao najvjerodostojniji izvor za dubrovačku arhitekturu prije »trešnje« 1667. godine.

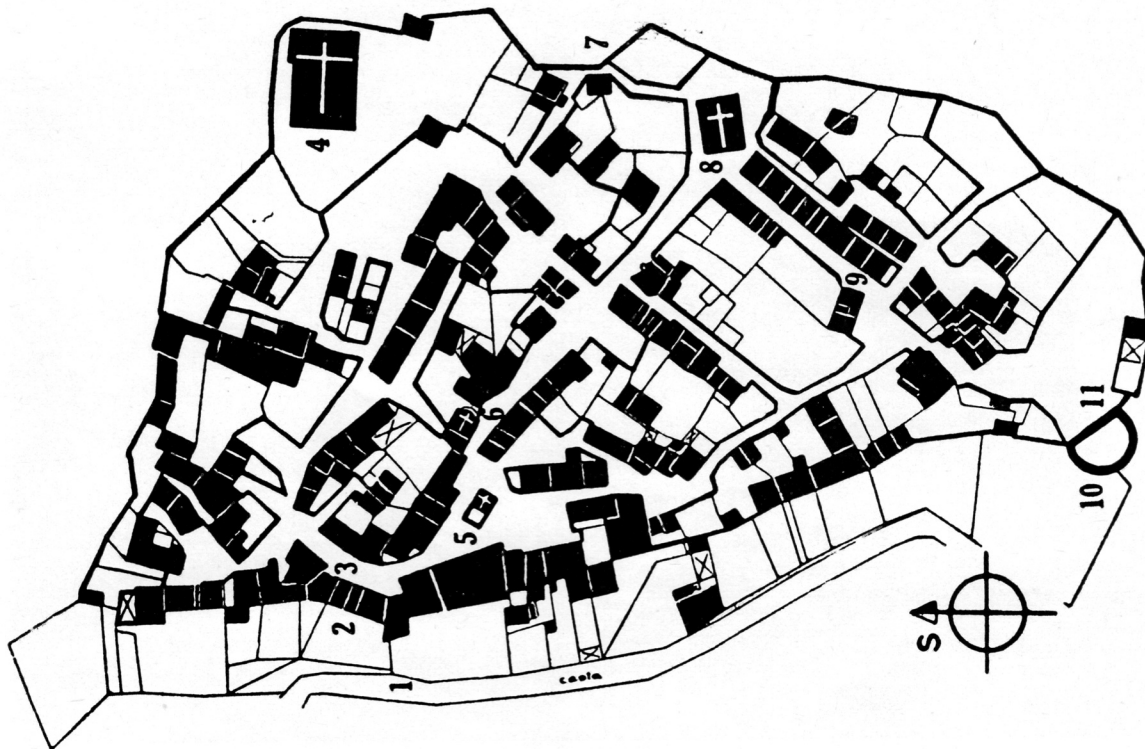
U tom drugom smislu zaslužuje pažnju i model grada što se, također u funkciji svetačkog atributa, nalazi u lijevoj ruci drvenog kipa sv. Vida, patrona Gračičća, na oltaru crkve sv. Marije »na placu«.³ Po F. Steletu, oltar je kvalitetan rad sredine XVII st. s oznakama »talijanskih upliva«.⁴ Predimenzioniran za prostor u kojem se sada nalazi, oltar možda potječe iz stare župne crkve sv. Vida, na mjestu na kojem danas nalazimo baroknu crkvu iz XVIII st. Spomenuti model grada ima posebnu vrijednost historijskoumjetničkog »izvora« po tome što, po mojem mišljenju, sadržava prilično vjeran prikaz te stare, srednjovjekovne župne crkve, prije barokne obnove dovršene 1765. godine.

¹ Propovjedaonica potječe iz crkve sv. Sofije u Dvogradu. Vidi reprodukciju uz članak *V. Ekl*, Ranogotička propovjedaonica u Kanfanaru. *Bulletin JAZU*, IX/3 1961. — Jednu takvu kulu-grad drži sv. Toma apostol, zaštitnik Pule, na jednom kapitulu XV st. u puljskoj katedrali.

² Reproduciran u boji na naslovnoj strani časopisa »Jugoslavija« god. 1951, br. 4.

³ Skladna arhitektura ove male crkve privlači već pola stoljeća pažnju učenjaka, a njena je važnost još više porasla nakon što je *B. Fučiću* uspjelo pravilnom interpretacijom posvetnog natpisa iz 1425. godine utvrditi imena domaćeg donatora »fundatora Petra Beračića« i graditelja »Denta« (Gaudencija). Vidi: *Bulletin JAZU*, VIII/1 1960.

⁴ *F. Stele*, *Umetnost v Primorju*, Ljubljana 1960 (str. 118).

3 GRAČIŠĆE, Plan grada

Renesansna kula

Fotografija ostataka južne tričetvrtkružne kule, može nam poslužiti da utvrdimo stupanj objektivnosti u prikazu pojedinih objekata na modelu. Na osnovnom volumenu valjka kule na modelu, naznačen je i tipično renesansni obli vijenac i karakteristični otvori u obliku položenih pravokutnika, kao što vidimo i na fotografiji. Ta tačnost u oblikovanju detalja dopušta nam pak da sa sigurnošću tvrdimo kako je polovinom XVII st., kad je rađen model, kula još bila intaktna i pod krovom, kao što je i prikazana.

Komparacija proporcija kule u stvarnosti i na modelu omogućuje nam još precizniju definiciju metode transformacije realnih volumena: *koliko se, uslijed sažimanja rastojanja gubi u horizontalnom protezanju, toliko se »kompenzira« disproporcionalnom elevacijom*, tako da je kula znatno viša, odnosno vitkija, na modelu nego što je ikada mogla biti u stvarnosti (ako i pridodamo nepostojeći gornji dio).

Zidine, pravokutna kula i propugnaculum

Na zapadnom pojasu gradskih zidina između okrugle i kvadratične kule bio je već tada nadograđen niz stambenih objekata s malim pravokutnim prozorima, što je na modelu po već poznatom principu, sažeto, sumarno definirano, a ne objektivno deskribirano.⁶ Na obrambenom zidu naznačena su tri okrugla otvora strijeljnica.⁷ Na fotografiji, pod djelomično otpalom žbukom vidi se gruba građa gradskog zida ispremiješana krpanjem i pregrađivanjem.

Južno od pozicije gradskih vrata istupa, na modelu, iz ravnine zidina visoka pravokutna kula, na koju se (uz njen sjeverozapadni brid) nadovezuje također pravokutni niži »propugnaculum« s malim gradskim vrati-

ma na užoj južnoj strani.⁸ Na zapadnom zidu propugnaculuma pravilno su razmještena tri kružna otvora strijeljnica u gornjem i dva u donjem dijelu, dok je krunište nazubljeno (ghibelinsko) kao i na pravokutnoj kuli. Prva južna, nešto viša kuća uz kulu, u stvari je poznata gotička »kuća Salomon«. Na njezinoj zapadnoj fasadi konzolno je isturena (na konzolama povezanim segmentnim svodovima) manja pravokutna prigradnja fortifikacione funkcije (»Pehnase«) ili balkon-loža.⁹

Fotografija pokazuje današnje stanje istog dijela gradskih zidina. Na poziciji pravokutne kule isturen je stambeni objekt koji je, kao i kula na modelu, niži od susjedne kuće Salomon. Fortifikaciono predvorje, propugnaculum, s vanjskim gradskim vratima nestalo je bez traga. Danas su očuvana samo unutrašnja, glavna gradska vrata, također oblog luka, koja se nalaze sjeverno uz pravokutnu kulu u glavnom pojasu zidina.

Model dokazuje postojanje propugnaculuma i ujedno omogućuje rekonstrukciju stvarnog oblika, pa i data-

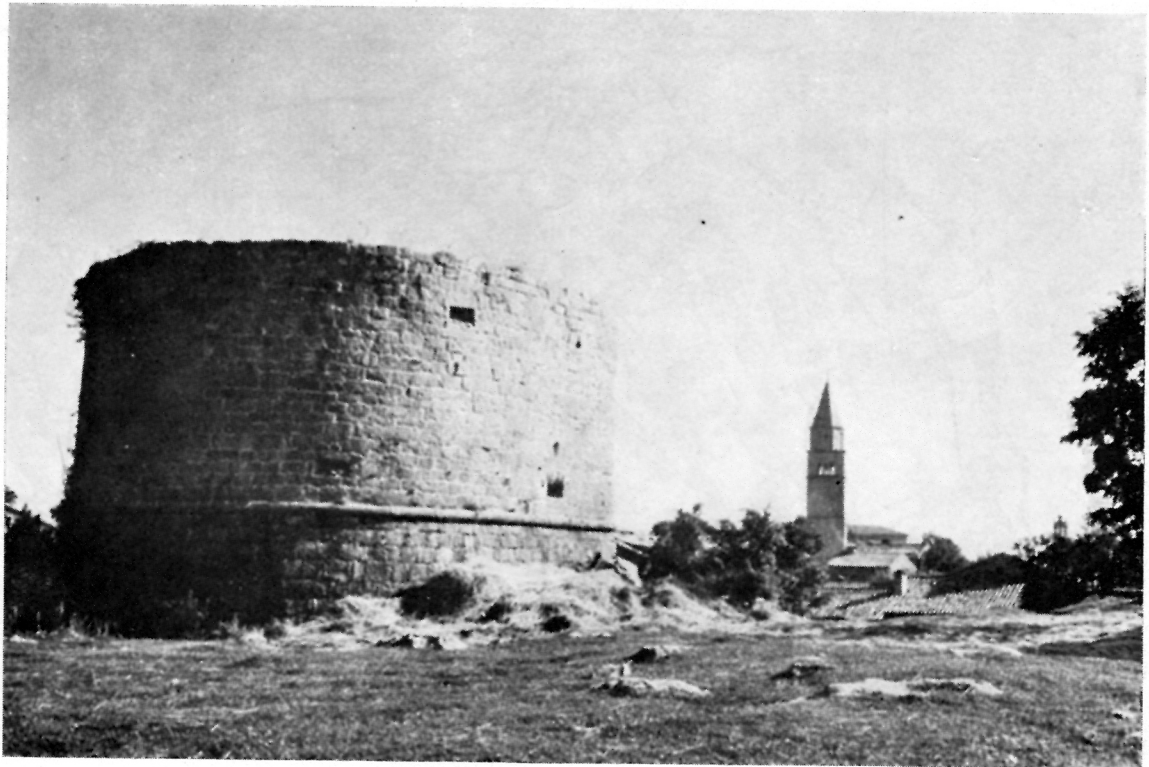
⁶ Danas postoji više objekata dograđenih na taj potez zidina, ali su u ono vrijeme mogla biti i samo četiri, kao što je prikazano, ali naravno s velikim razmakom do okrugle kule.

⁷ Otvori na fortifikacijama su udubljeni i obojeni tamnom bojom, a na kućama su neki samo markirani bojom. Dva prozora na drugoj kući južno od pravokutne kule samo su udubljena, a obzirom na to da su u ravnini kruništa propugnaculuma, možda su tu prilikom dogradnje korišteni za prozorske otvore postojeći razmaci među dva zupca kruništa.

⁸ Pozicija je tipična u fortifikacionoj tradiciji: razmjerno uski hodnik uzdužno uz glavni zid (vidimo ga u drugom planu), s kojeg eventualni napadači mogu biti zasuti kao u klopki dok stignu do glavnih vrata. Mala vrata postavljena su na užoj, južnoj strani propugnaculuma, upravo zato da diktiraju najduži put uza zid i da sama, smještena u kutu, mogu biti štice sa dva zida. Danas su očuvana samo druga, unutrašnja, glavna gradska vrata.

⁹ Konzolno istureni balkon mogao je biti dio fortifikacije kasnije adaptiran i uklopljen u stambeni objekt, a mogao je biti i primarno građen s njim.

4 GRAČIŠĆE, Renesansna kula

ciju čitavog ovog nesumnjivo najvažnijeg dijela fortifikacije Gračišća. Registrirana je situacija koja datira, vjerojatno, još iz XIV st. Miješanje romaničkih oblika (gradska vrata oblog luka i okrugle strijelnice) s karakterističnim gotičkim trećentističkim kruništem (ghibelinskim) moglo je nastati i kao rezultat obnove starijih romaničkih zidina u XIV st. Diferenciranje pravokutnih otvora na renesansnoj kuli i okruglih na gradskom zidu i propugnaculumu svjedoči o egzaktnosti modela u detaljima, a visina i proporcije zidina dane su po principima koje smo već definirali.

Da je očuvanost zidina u prvoj polovini XVII st. zaista bila kao što je prikazano na modelu potvrđuje u inače škrtom tekstu o Gračišću Tommasinijeva opaska »... circondata tutta di buone muraglia con tre bastioni, fatti in forma di fortezza... e non si può entrare altro che per una porta«.¹⁰ To je ujedno sažet opis glavne fasade ovog »castella«, s ceste za Pićan, s iste strane s koje nam ga prikazuje i model, a ta je logika pristupa implicirana i u samom tekstu Tommasinija.¹¹

Naročito je zanimljiva komparacija modela s nešto kasnije objavljenom grafikom Gračišća kod Valvasora.¹² I ovdje je pogled na grad s ceste kao i kod modela, samo sa sjeverozapada, a ne s jugozapada. Okrugla je kula još uvijek pod krovom, ali je u međuvremenu poru-

¹⁰ G. F. Tommasini, *De commentarij...*, Archeografo Triestino, sv. IV (1837) str. 496—7.

¹¹ »... e vi e discosta da Pedena (Pićan) un miglio in circa, e tutti va a raso dei monti, e non si puo entrare altro che per una porta«.

¹² J. W. Valvasor, *Die Ehre...* 1689 svezak III, knjiga XI str. 170—171 »Galliniana«.

¹³ U vremenskom rasponu između nastanka modela i grafike, sredinom XVII stoljeća dakle, porušen je propugnaculum. — Na grafičkom prikazu Pićana (Biben, sl. 127) kod Valvasora vidimo sličnu kompoziciju oko ulaznih vrata, kao i u Gračišću s kvadratičnom kulom desno i stojećim zidovima propugnaculumu.

šen propugnaculum, pa se vide glavna gradska vrata uz kvadratičnu kulu. Promjena kompozicije pročelja grada, nastala rušenjem propugnaculumu, kao da je diktilirala promjenu stajališta u grafičkom prikazu u odnosu na model: u pogledu s jugozapada kvadratična kula bi djelomično pokrivala gradska vrata (kao što se, naprotiv, mala vrata propugnaculumu ne bi vidjela u sjeverozapadnoj vizuri, dolazeći cestom iz Pazina). Iako su ilustracije gradova u Valvasorovu djelu često likovno nespretne do nečitkosti i nisu uvijek pouzdane ni u najosnovnijim podacima, u ovom se slučaju, podudarnošću modela i grafike u nekim detaljima (krov okrugle kule npr.), oni međusobno potvrđuju.¹³ Na grafici su na okrugloj kuli uz obične strijelnice naznačeni i kvadratični otvori, iako nesrazmjerno veliki. U sjevernom dijelu gdje zidine zakreću prema istoku prikazana je na grafici otvorena loža, kao što je u to vrijeme nalazimo u nizu istarskih mjesta (Oprtalj, Motovun, Višnjan itd.).

Stara župna crkva

Najznačajnije je, međutim, svjedočanstvo o staroj, kasnije srušenoj župnoj crkvi. Prema modelu ona je bila pravokutnog perimetra, s visokim zvonikom sred glavnog pročelja i sakristijom prigradenom s južne strane. Polukružno završeni otvor u prizemlju, koje služi kao predvorje crkve, i bifore lože za zvona jedini su otvori zvonika. Cetverostrani piramidalni završetak tornja bio je vjerojatno zidan i žbukan.¹⁴ Mislim da se može s priličnom sigurnošću tvrditi da su relativna visina i vitke proporcije crkvenog tornja rezultat one iste metode transpozicije oblika koju smo deducirali ana-

¹⁴ U usporedbi s istaknutim krovom renesansne kule u odnosu na njezin zidni plašt i krovove kuća u gradu koji svršavaju u ravnini zida, vjerojatno nije slučajno ni stepenasto uvlačenje piramidalnog krova crkvenog tornja, već odražava stvarno stanje. Na Valvasorovoj grafici toranj se otvara monoforama.

5 GRAČIŠĆE, Kuće podignute na zapadnim zidinama uz gradska vrata (pogled sa jugozapada)

lizom renesasne kule te da je u stvarnosti i zvonik bio razmjerno niži i širi. Objektivno utvrđivanje proporcija bilo bi u ovom slučaju važno kao jedan od faktora stilskog određivanja i datiranja tornja.

Datacija modela u XVII st. obavezuje da se kod pokušaja datiranja ovog spomenika oprezno uzme u obzir široki vremenski raspon koji obuhvaća razdoblje romanike, gotike i renesanse. Već sama građevna i ekonomska logika sugerira raniju dataciju, to jest dotrajlost objekta kao povod za obnovu crkve, rušenje zvonika i izgradnju novog. (Neobično bi bilo da se, recimo, renesansni toranj izgrađen početkom XVI st., do temelja ruši već početkom XVIII i zida novi.) Komparativna građa postojećih istarskih spomenika pruža nam za to određenije argumente. U Istri su očuvana samo dva sakralna objekta sa zvonikom sred pročelja: sv. Juraj Stari u Plominu i Sv. Marija (nekoć Sv. Ilija) kod Bala.¹⁵ U oba slučaja radi se o malim objektima rane romanike. Budući da se ovaj tip gubi pojavom gotike, kada na glavnoj fasadi manjih objekata dominira otvorena »preslica« za zvona, a monumentalnija rješenja trećenta karakterizira odvojeni toranj (Rijeka, Sv. Marija) ili toranj-kula kao u Kopru ili Moto-

vunu — župna bi crkva u Gračišću bila značajan primjer ovog tipa u većem mjerilu.¹⁶ A kako je i crkva sv. Jurja u Plominu bila u funkciji župne crkve, Sv. Vid u Gračišću mogao bi nam poslužiti kao indikacija za naslućivanje i dalje istraživanje tipologije romaničkih župnih crkava kontinentalne Istre, koje su nestale u kasnijim pregradnjama.¹⁷ Važno bi bilo rekonstruirati i utvrditi kvantitet i rasprostranjenost tipa crkve sa zvonikom sred zapadnog pročelja u razdoblju rane romanike i romanike, jer je možda upravo on bio dominantan u manjim urbanim sredinama istarske unutrašnjosti, kao što je srodan tip objekta karakterističan za dalmatinsko zaleđe.¹⁸ Time smo, možda, na tragu izrazitije *tipološke povezanosti arhitekture zaleđa šireg hrvatskog obalnog područja*, karakteristično različitog, na primjer, od grupe romaničkih spomenika »istočnog zvonika« koja se javlja u Sloveniji,¹⁹ ili zvonika uz sjeverozapadni ugao glavne fasade, kao u grupi spomenika rižanske doline: Predloka, Hrastovlje, Zanigrad.²⁰

Po analogiji s očuvanim primjerima (Bale, Plomin), kao i per exclusionem za kasnija razdoblja, može se zvonik na modelu Gračišća datirati u romanička stoljeća.

¹⁵ Vidi tlocrte i fotografije kod B. Fučić, Izvještaj o putu... Ljetopis JAZU, br. 57, Zagreb 1953, odnosno A. Mohorovičić, Problem tipološke klasifikacije... Ljetopis JAZU, br. 62, Zagreb 1957.

¹⁶ Zvonik na preslici u lokalnoj tradiciji istarskoj sugerira porijeklo od tornja sred glavne fasade nekim prelaznim oblicima (kao Roč, Sv. Antun ili Hum, Sv. Jeronim) kada je zid preslice istaknut na fasadi, kao »splošteni« zvonik, odnosno volumen reduciran na zidnu plohu. Vidi također R. Ivančević, »Gotičke crkve u Roču«, Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti Fil. fakulteta Zagreb, br. 5 (1964).

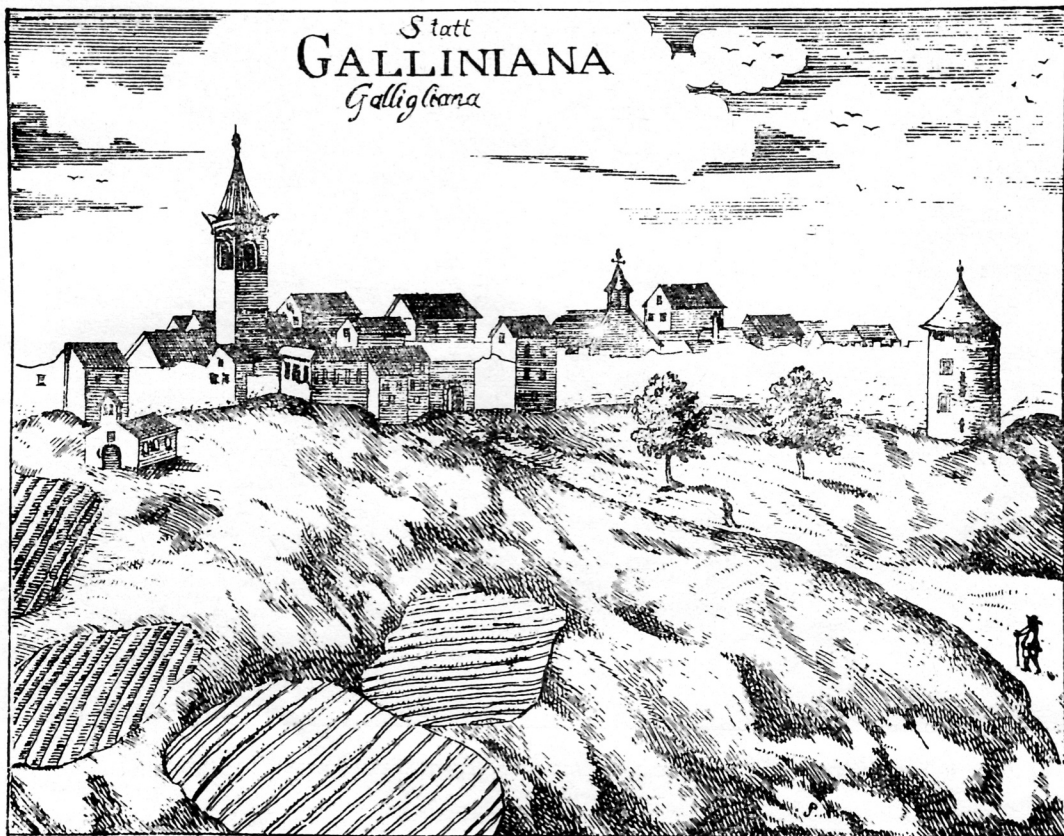
¹⁷ Spominjući samo objekte koje sam dosad monografski objavio, ističem da nam nije poznat prvobitni izgled zapadne fasade i starog zvonika župne crkve sv. Jurja u Oprtlju, niti župne crkve sv. Bartula u Roču, a »ugrađeni« toranj sv. Marije Snježne u Čepiću samo bi govorio u prilog kontinuiteta tradicije zapad-

nog tornja. — Vidi: Radovi Odsjeka... br. 2 (1960), 4 (1962) i 5 (1964).

¹⁸ M. Prelog u sintetskom pregledu razvoja umjetnosti u Hrvatskoj (»Hrvati«, Enciklopedija Jugoslavije III, str. 96) navodi taj tip kao »drugu grupu spomenika po pravilu izvan starih urbanih sjedišta« s primjerima: Solin, Knin, Biograd, Koljani. — S. GUNJACA spominje kao analogije Biskupiji još Sv. Spas na vrelu Cetine i Sv. Vid u Dobrinju, na Krku. S. Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji, Ljetopis JAZU br. 57 (1953) str. 29. Dodajmo da Biskupija odgovara u cjelini tzv. »istarskom« tipu s tri pravokutne apsida unutar pravokutnog perimetra. I s tog aspekta nalazimo još jednu potvrdu o povezanosti istarskog i dalmatinskog tipa crkava u »zaleđu«.

¹⁹ A. Zadnikar, Romanika na Slovenskem, Ljubljana 1960, str. 175.

²⁰ Tlocrte crkava u Zanigradu i Hrastovlju vidi kod A. Zadnikara, n. dj.

6 GRAČIŠĆE, Grafika prema Valvasoru

Adekvatno proporcijama zvonika, i proporcije same crkve su bile drugačije no što je prikazano, te je možemo zamisliti razmjerno širom, odnosno nižom. Osim dvostrešnog krova model nam pruža još indicacije i za tri (naslikana) visoko postavljena prozora na južnoj fasadi broda. Niža sakristija prigradena uz istočni dio južne fasade i pokrivena pultnim krovom vjerojatno je prigradena u XV ili poč. XVI st., kao u nizu analognih primjera u Istri (u koliko je, naime, tačna pretpostavka da je sam objekt stariji).²¹ Neobičnije je što sakristija ima vrata i na južnoj strani, jer obično komunicira samo sa crkvom.²² Pretpostavljajući da je na istočnoj strani bila ravno završena, crkva je vjerojatno pripadala, s obzirom na veličinu i značenje tipu s tri ugrađene pravokutne apside, kao što ih ima i južno od župne

crkve 1383. g. izgrađena crkva sv. Fumije (Eufemije).²³ Kuće

Među zbijenim krovovima kuća u gradu ne razabiru se gotički sakralni objekti Gračišća, ali se biskupska kapela sv. Antuna i crkva sv. Marije ni u realnosti ne ističu svojim volumenima i krovovima od okolnih stambenih objekata, a nešto veća crkva sv. Fumije pokrivena je u ovoj vizuri. (Na grafici Valvasora vidimo je hiperdimenzioniranu usred grada.)^{22a} Jedini veći i istaknutiji objekt odmah iza gradskih vrata, s naznačenim velikim lučno završenim otvorom, predstavlja, možda, biskupsku palaču, od koje danas postoji samo »biskupska kapela«.²⁴

Uz pretpostavljenu egzaktnost modela ne možemo mišići ni činjenicu da se u gradu uz dvostrešne krovove javljaju i strmi i visoki krovovi na četiri vode. Danas potpuno dominiraju dvovodni krovovi »mediteranskog« tipa, blagog nagiba (pokriveni kunama kanalicama),²⁵ ali nam model svjedoči da je nekada i u tipovima krovovih konstrukcija postojalo ono »miješanje« mediteranskih i sjevernjačkih (srednjoevropskih) utjecaja, tipično za »granične« i »periferne« sredine, na što su upravo u Gračišću upozoravali gotovo svi dosadašnji istraživači od C. Budinisa (1916) do Lj. Karamana (1963).²⁶

Konačno, ako je model vjeran prikaz Gračišća u sedamnaestom stoljeću, kao što pretpostavljamo, dobivamo ne samo niz vrijednih podataka o kasnije srušenim ili pregrađivanim srednjovjekovnim spomenicima (propugnaculum i vanjska gradska vrata, kruništa i strijelnice zidina, župna crkva itd.) nego imamo i dokaz da je ta skulptura, kao i čitav oltar, iako »talijanskih upliva«, rađen u samom Gračišću i od majstora koji ga je dobro poznao.

²¹ Na primjer Štrped, Sv. Duh (1520) ili Čepić, Sv. Marija (1492). Na istoj poziciji, ali s dvostrešnim krovom usmjerenim prema brodu prigradena je sakristija uz svetište crkve sv. Bartula u Roču (1492) i uz romaničku crkvu sv. Vincenta na groblju Savičente (1474).

²² Po tome bi mogla biti i kasnija.

^{22a} Od njene dvostruke preslice za zvona danas je očuvana samo baza, tako da grafika ima u tom detalju dokumentarnu važnost.

²³ Upisani troapsidalni završetak možemo pretpostaviti u prvoj fazi župne crkve u Oprtlju, a vjerojatan je kod svih većih objekata prije pregrađivanja izduženim gotičkim svetištima u XV st.

²⁴ Ovo bi, međutim, ako je skulptura zaista iz sredine XVII st., bio podatak unesen po nekom starijem predlošku, jer je palača srušena 1570. godine, po *Kandleru* (Istria IV, str. 254). Naznačeni otvor bio bi u tom slučaju još danas postojeći natkriti prolaz između palače i kapele. Vidi fotografije i arhitektonske snimke kod C. Budinisa, *Dal Carnaro al Friuli, Trieste 1928* (str. 17–20).

²⁵ O tipovima krovovišta u Istri vidi F. Stele, n. dj.

²⁶ C. Budinis, *Die Spitzbogige Bauwerke Istriens*, Jahrbuch KKZK, 1916; Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine... Zagreb, 1963.*